

## فارسی نامه نویسی در عهد اورنگزیب عالمگیر

دکتر نسرین اختر ☆

### Abstract

A literary and politico-historical study of the Indo-Pak sub-continent reveals that Persian language was introduced in this region by Muslim conquerers and preachers. It had been used for correspondence before the Mughal. Composition in Persian became common in the Lodhi period and became popular region wide. The Mughal rulers used this language and promoted it very well. King Aurangzeb was himself a great essayist and lots of books of this genre of literature were compiled in his period. We also find some specimens of correspondence of that period titled differently which are the focus of this article.

از مطالعه تاریخ سیاسی و ادبی پاکستان و هند معلوم میشود به این حقیقت پی برد که تقریباً همگی فاتحین سرزمین مزبور یافارسی زبان بودند و یادست کم عاشق زبان فارسی بوده اند و آنان فرهنگ و زبان فارسی را درین دیار گسترش داده اند، پیش از سلطنت تیموریان در سلسله های حکومت ممالیک و لودیان نیز اداره دیوان وجود داشته و مراسلت و نامه نویسی از بزرگ ترین منصب سلطنتی

---

☆ رئیس اسبق، دانشکده خاورشناسی، دانشگاه پنجاب، لاهور

شمرده می شد و در همین روزگار ادبای فارسی نویس پاک و هند کتاب همدار آئین نامه نویسی تألیف نموده اند، چنانکه امیر خسرو دهلوی کتابی بعنوان "اعجاز خسروی (۵۷۲۵)" نوشته است که ارزش بسیار دارد، او در چهارباب نخستین کتاب مذکور درباره دبیری بحث کرده است، و قریب یک قرن پس از آن خواجه عماد الدین محمود گاوآن ملقب به صدر جهان (۸۱۳ — ۵۸۸۶) که در سلطنت ایالت دکن سمت وزیری را دارا بوده کتابی بنام "مناظر الانشاء" تألیف نموده که در آئین نامه نویسی و خصائص نامه نویسی می باشد، او در همین کتاب راجع به دبیر و منشی می نویسد:

"منشی کسی است که او را کیفیت راسخه باشد که بسبب آن قادر، بر ادای معنی معقصد، بطریقی که نزد بلغا پسندیده باشد، یعنی کلامی که ادای معنی به آن میکند مطابق مقتضای مقام باشد مع فصاحة الکلام" (۱)

محمود گاوآن مجموعه منشآت بسیار زیبا بنام "ریاض انشاء" تیز دارد و بعنوان سرمشقی برای نامه نگاران مورد استفاده بوده است.

این هم لازم به تذکر است که تیموریان پاک و هند اکثر شان شاعر فارسی زبان و توزک نویس و دانش دوست بوده اند و در نتیجه دربار آنان مجمع شاعران و ادیبان بوده، چنانکه در عصر شان صدها شاعر و منشی اعم از مسلمان و هند و از خاک شبه قاره پاکستان و هند برخاسته اند، درین ضمن هر کون بن ماتهر داس کنبو ملتانی، چندر بهمان برهمن، طالع یار خواجه ابوالفتح گیلانی و ابوالفضل علامی

رامی‌شود نام برد که در نامه نویسی و آئین دبیری شهرت بسزایی دارند، ابوالفتح گیلانی یک مجموعه منشآت و ابوالفضل دو مجموعه بنام "مکاتبات علامی" و "رقعات ابوالفضل" دارد و این مجموعه‌ها باب تازه‌ای را بر منشیان شبه قاره پاک و هند گشوده‌اند.

دوران درخشان حکومت اورنگزیب چه از نظر پیشرفت علوم، و چه از لحاظ توسعه نظم و نثر فارسی اهمیت بسیار دارد، در عصر این پادشاه عالم و علم دوست صدها نفر در شاعری، داستان نویسی، تراجم، تاریخ نویسی، سوانح نگاری و تصوف و اخلاق نام پیدا کرده‌اند، ولی آنان بیشتر از هرفن نامه نویسی و انشاء را موضوع خود قرار داده آثار گران بهای رایه وجود آورده‌اند. در دوره اورنگزیب ادیبان و منشیان شبه قاره پاک و هند دهها کتاب در آئین نامه نویسی و انشاء تالیف نموده‌اند، و چون موضوع مجال تفصیل نمی‌دهد، لذا بحکم اجبار فهرست کتاب‌ها و مجموعه‌های معتبر و معروف این عصر نوشته می‌شود که ازین قرار‌اند:

۱. انشای طرب الصبیان از نورالدین محمد برادر زاده ابوالفضل علامی. (۱۰۳۷هـ)
۲. انشای هر کرن از هر کرن بن مآتهداس کنبوه ملتانی. (۱۰۴۰هـ)
۳. انشاء خانزاد خان از امان الله حسینی (۱۰۴۶هـ)
۴. بهار سخن از محمد صالح کنبوه لاهوری (۱۰۴۰هـ)
۵. جامع القوانین انشای خلیفه شاه محمد قنوجی (۱۰۸۵هـ)
۶. خلاصة المکاتیب از منشی سبحان سنگه بتالوی (۱۱۰۴هـ)
۷. مفید الانشاء از منشی لیکو راج، مرتبه (۱۱۱۰هـ)

۸. انشای فیض بخش از شیر علی لاهوری (۵۱۱۸)
۹. طراز انشاء از اندرجیت حقیر یا محقر (۵۱۳۰)
۱۰. هفت انجمن از طالع یار
۱۱. منشآت بیدل: مجموعه نامه ها میرزا عبدالقادر بیدل شاعر معروف شبه قاره است. (۵۱۳۳)
۱۲. مجمع الانشاء از محمد امین بنی اسرائیل، ملازم بد۵. چند امیر نظام الملک (۵۱۳۸)
۱۳. دقائیق الانشاء رنجور داس پسر رنجیت رائے (۵۱۳۵)
۱۴. خطوط راجه رام: کنت محمد شاهمی (۵۱۵۲)
۱۵. دستور الانشاء از منشی مسیح یار محمد قلندر، نامه ها متعلق به اوضاع بنگال (۵۱۴۰)
۱۶. چهار چمن فیض مجموعه نامه های سلاطین نظام الملک حیدر آباد (۵۱۴۱)
۱۷. انشای مجموع القواعد از رام نرائن (۵۱۹۰)
۱۸. انشای مطلوب از شیخ مبارک قرشی (۵۱۹۷) (۲)
- علاوه ازین دکتر نورالحسن انصاری نام بعضی آثار دیگر که در آئین نامه نویسی نوشته شده یا مجموعه منشآت است در کتاب خود آورده که بشرح ذیل می باشند:
۱. خاص الانشاء: مجموعه منشآت معین الدین جامعی است که در سال (۵۱۰۷۴) تدوین گردید، درین مجموعه نامه هالی بنام رجال بزرگ مانند داراشکوه، ملا محسن فانی کشمیری و میر جمله دیده میشود

۲. نگار نامه: مجموعه ایست از نامه ها و فرامین و استاد دولتی عهد اورنگزیب که بوسیله منشی لعل چند ملتانی به سال ۱۰۹۲ هجری ترتیب و تدوین گردیده.
۳. انشای عبدالرسول: راجع به اصول وقواعد و آئین نامه نویسی نوشته شده.
۴. انشای دستور الهی: مجموعه مکاتیب میرضیاء الله بلگرامی است
۵. ریاض الوداد: مجموعه نامه های ایزدبخش رساء می باشد، او اهل آگره و از طرف اورنگزیب فرماندار و خزانه دار آگره نیز بودست.
۶. کارنامه واقعه: مجموعه ایست مشتمل بر فرامین و مکاتیب و منشورات شاهی که بدست چفته مل منشی در سال ۱۱۱۶ هجری تألیف گردیده است.
۷. ذخیره جواهر: مجموعه عرائض و نامه هالی متعلق به اوضاع بنگال می باشد که شاهنواز حسینی منشی سید عزت خان که دیوان شاهزاده عظیم استاندار بنگال بوده.
۸. گلدسته سخن: مجموعه نگارشات منظوم و منثور مل رائے شوقی است، پسرش جوت پرکاش آن هارا به سال ۱۱۳۲ هجری مدون کرده است.
۹. انفاس رحیمیه: مجموعه مکتوبات و ملفوظات شاه عبدالرحیم دهلوی پدر شاه ولی الله است، پسرش شاه اهل الله آنرا مرتب کرده است.
۱۰. مکاتیب جلیل: مجموعه نامه های عبدالجلیل بلگرامی است که بنام پسر خویش مرقوم نموده که سید محمد نام داشت و او آن هارا برای برادر زاده اش مرتب ساخته است. (۳)

و اینک می پردازیم به معرفی انواع نامه ها که در عهد تیموریان شبه قاره به اشخاص مختلف در اوضاع گوناگون نوشته می شد، هر یک ازین نامه ها بنام خاصی معروف بوده است، البته مقصود درین جا همان قسمت سلطانیات است که تعریف آن قبلاً نوشته شده.

۱. فرمان هشتمه و احکام: این قسمت نامه هالی را تشکیل می دهد که پادشاه به شاهزاده ها و یابا افسران عالی مرتبه و یا به حاکم کشور دیگر می نوشت.
۲. نشان: نامه ای رامی گفتند که یکی از اعضای خانواده سلطنتی بنام شخصی غیر از خاندان خودش می نگاشت.
۳. عرضداشت: اسم نامه است که شاهزاده ها بنام پادشاه و یا شخصی دیگر بنام پادشاه یا بنام شاهزاده ها ارسال می داشت.
۴. فتح نامه: نامه ایست که از طرف استاندار به حضور پادشاه نوشته می شد.
۵. حسب الحکم: نامه ای می باشد که وزیر بدستور پادشاه از طرف خود مرقوم میداشت.
۶. احکام، رمز و اشاره: آن جملات و عباراتی است که پادشاه بدست خود نگاشته به منشیان میداد و منشی طبق آن رمز اشاره فرمان را کامل ساخته می فرستادند.
۷. سند: گویا پروانه تقرر و انتصاب استاندار و غیر آن بوده است.
۸. دستک: پروانه راه می باشد که به تاجران برای بردن کالای تجارتنی و یابا شخصی به منظور ورود به دربار و غیر آن داده می شد.
۹. رقعہ: بطور مطلق همگی نامه ها را رقعہ می گفتند. (۴)

باید در نظر داشته باشیم که نامه های دیگر نیز با تفاوت کمی مانند عهد نامه، تهنیت نامه، مکتوب و مثال در دوره های سلطنت مغولان در شبه قاره پاکستان و هند هم وجود داشته است. چون "فرمان" "مکتوب" و "رقعه" مهم ترین قسمت نامه را تشکیل می دهد، بدین سبب لازم بنظر می رسد که توضیحی راجع به ارکان یا اجزاء هر یکی داده شود، فرمان ها که از طرف پادشاه صادر می شد مشتمل بر دو قسم بوده است. اول آن که در آن پادشاه به هنرمندان ماهر عاطفتی می فرماید و مخاطب معین ندارد، حامل شش اجزاء می باشد:

۱. تمجید خداوند، ۲. صلوات و تسلیم و نعت، ۳. اظهار اهمیت هنر یا حرفه خاصی، ۴. توصیف کسانی که در آن هنر مهارت و علاقه داشته اند، ۵. ذکر شخصی که فرمان بنام او صادر شده، ۶. بالاخره سفارش درباره آن هنرمند.

قسم دوم فرمان را نامه ای تشکیل می دهد که توسط آن دستور مأموریت به شخصی به انجام دادن کاری داده می شد و اینگونه منشورها دارای هفت جزو بوده است:

۱. حمد. ۲. نعت. ۳. اهمیت و مرتبه هنر. ۴. سبب صدور فرمان. ۵. تجلیل شخصی که مخاطب فرمان بود. ۶. بیان امری که برای آن مأمور است. ۷. تأکید برای انجام مأموریت و تخویف در صورت عدم انجام آن. (۵)

"مکتوب" دارای چهارده جزو بوده: ۱. حمد. ۲. نعت. ۳. دعا. ۴. نام مکتوب الیه. ۵. ذکر کاتب. ۶. سلام. ۷. ابلاغ اسلام. ۸. اشتیاق. ۹. طلب

ملاقات ۱۰. تاریخ کتابت ۱۱. اطلاع حالات ۱۲. التماس ۱۳. مقدمه  
اختتام ۱۴. رکن اختتام  
وہم چنین ”رقعہ“ سے جزو میداشت:  
۱. دعا ۲. اطلاع حال ۳. دعا ختم نامہ . (۶)

☆☆☆☆☆

### ماخذ و منابع

- (۱) مناظر الانشاء، عماد الدین محمود گاو ان . ۵۸۸۶. ص ۱۰۱
- (۲) استفادہ از Insha Literature ص ۸۱ (از وحید قریشی دکترا)  
مقدمہ رقعات عالمگیر، نجیب اشرف، اعظم گڑھ ۱۹۲۱ء، ص ۲۶،  
۲۸، ۲۷
- (۳) فارسی ادب بعہد اورنگزیب، دکترا نور الحسن انصاری، دہلی  
۱۹۶۹ء، ص ۳۸۳، ۳۸۷، ۳۹۰، ۳۹۵، ۴۰۵، ۴۱۲، ۴۲۵
- (۴) مقدمہ رقعات عالمگیر..... ص ۲۱، ۲۲،  
مجلہ البصیر (اردو) دسمبر ۱۹۵۸ء، ص ۲۷۹
- (۵) مقدمہ رقعات عالمگیر، نجیب اشرف، اعظم گڑھ: ص ۱۶، ۱۹۲۱ء
- (۶) ایضاً نجیب اشرف، اعظم گڑھ ۱۹۲۱ء، ص ۱۷

